

BÖLCSKEI GUSZTÁV

A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története

A magyar református teológiai gondolkodás születése pillanatától, tehát a XVI. század közepétől mindig szerves kapcsolatban állt a keresztyén tanítás nyugati típusával. A reformáció előkészítésében nagy szerepet játszó előreformátori mozgalmak közül a huszita mozgalom lehetett rá közvetlen hatással. Ennek jele, hogy az első magyar nyelvű bibliafordítás a „huszita biblia” néven ismert. A középkori egyház- és társadalomkritikai mozgalmak közül nagyon erőteljesen hatott a ferences renden belül kialakult, ún. „obszerváns” ferencesek példája (anyanyelvű igehirdetés, puritán életforma). A magyarországi reformáció szinte minden jelentős alakja az obszerváns szerzetesek közül került ki!

A nyugat-európai egyetemekkel való kapcsolattartás jelentős formája volt a peregrináció. Magyar diákok hazai tanulmányaik befejezése után rendszerint több évet töltöttek német, holland, svájci, skót egyetemeken, ahonnan a legfrissebb teológiai ismeretekkel tértek vissza. Kezdetekben a wittenbergi egyetem volt a leggyakoribb úti cél. Fontos megjegyezni, hogy a református diákok nem elsősorban Luther, hanem Melanchton miatt tanultak Wittenbergben. Melanchton teológiájának hármass pillére a pietas-humanitas-eruditio, azaz a Krisztus-követés életformája, a humanista tudományművelés eszménye, valamint a művelődés-nevelés nagyon nagy hatással volt a magyar reformáció alakulására és megszilárdulására. A német és a svájci reformáció vitája az úrvacsoratan kérdésében (Milyen módon van jelen Krisztus az úrvacsora sákramentumában?) a magyar diákokat arra készítette, hogy 1580 után ne a német, hanem a holland, svájci, skót egyetemet látogassák.

A svájci reformátorok közül kezdetben nem Kálvin, hanem a zürichi reformátorok, Zwingli és Bullinger hatottak leginkább. A hangsúlybeli eltérés mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a svájci reformáció nem maradt meg csupán az egyház keretein belüli változásoknál, hanem kihatott a társadalom egészére. Ez a válasz jobban megfelelt a korabeli magyar viszonyoknak, hiszen a magyar reformációnak egy olyan helyzetben kellett választ keresni Isten akaratára, amikor az ország elvesztette önállóságát, három részre szakadt, és a korábban fennálló egyházi és politikai keretek teljesen széthullottak. Azért fontos ez a körülmény, mert a magyar reformáció történetében kezdettől fogva összekapcsolódott egymással az evangélium szabadságának a kérdése a felekezeti szabadság és a nemzeti függetlenség kérdésével. A teológiai történelemértelmezés bibliai gyökereit a *Bírák könyvében* találták meg. E szerint, ha a nép vétkezik Isten akaratá ellen, Isten idegen uralmat küld rá büntetésül. Ha a nép megtér, bűnbánatot tart, Isten kegyelme szabadítót küld, akinek vezetésével a nép visszanyeri szabadságát és önállóságát. Nagyon erőteljesen jelenik meg a magyar református teológiában az Izráel népe és a magyar nép közötti sorspárhuzam.

A magyar református egyház 1567-ben fogadta el két alapvető hitvallási iratát, az 1563-ban keletkezett Heidelbergi Kátét és az 1566-ban kiadott II. Helvét Hitvallást. Ez a két hitvallás, amelyik mindmáig kötelező érvényű, már egyértelműen kálvini teológiai hatásokat tükröz. A reformáció hatása hihetetlen mértékű volt, ennek eredményeképpen a XVI. század végén Magyarország lakosságának több mint 90%-a protestáns, elsősorban református volt.

A következő évszázadok története a felekezeti szabadság és a nemzeti függetlenség elméleti és gyakorlati kérdéskörének története a magyar reformátusok számára. A török birodalom és az osztrák (Habsburg) császárság szorításában, politikai, gazdasági és felekezeti elnyomásban él a magyar reformátusság. Jellegetes megfogalmazása ennek az elnyomásnak az egyik Habsburg államminiszter elhíresült mondata, amely így hangzik: „Magyarországot szegényné, németté és katolikusá kell tenni.” Ebben benne van a mindenkori birodalmi gondolkodás lényege. Egy néptől el kell venni a gazdasági, kulturális és vallási önállóságot (autonómiát), és akkor engedelmes alattvalók lesznek.

A véres és vértelen ellenreformáció (előbbi nyílt erőszakot és üldözést, utóbbi jogi és adminisztratív eszközökkel való megfélemlítést jelentett) korszakát az 1781-ben kiadott ún. Türelmi Rendelet zárja le, amely ugyan még nem jelentett teljes felekezeti egyenlőséget, de nagyobb mozgásteret biztosított a protestánsoknak II. József császár birodalmában.

A szorító körülmények között is folyt a teológiai kapcsolattartás elsősorban a meghatározó teológiai munkák fordításával (Kálvin *Institutio*-ja, Heidelbergi Káté), de főleg az angol és skót puritanizmus hatására virágzott a kegyességi irodalom, imádságos könyvek, ígéhirdetések, amelyek azt a célt szolgálták, hogy az egyetemes papság elve alapján minél többen olvassák, értsék a Bibliát, és a maguk nyelvén tudják kifejezni hitüket. A holland teológiából az ún. szövetség-teológia vált ismertté és elfogadottá.¹ E szerint az üdvtörténetben Isten szövetségek sorozatán át jelenti ki akaratát. Ennek beteljesítője a Krisztusban adott új, univerzális szövetség, s a hívők a szövetség tagjaiként, a gyülekezet és az egyház közösségében élhetik meg Krisztusban nyert szabadságukat. Ennek a szabadságnak megvan a maga rendje, ezért válik a református teológiában és a gyülekezeti gyakorlatban hangsúlyossá az egyházfegyelem kérdése. Az igaz egyház ismertetőjegyei között a kálvini gondolkodásban az ige tiszta hirdetése és a sákramentumok helyes kiszolgálása mellett nagyon fontos szerep jut a közösség fegyelmező erejének. Ugyancsak fontos hangsúly, hogy a megigazulás következménye a megszentelt, hálaadó élet. Az egyéni megszentelődés hangsúlyozása különösképpen a német pietizmus és az angolszász puritanizmus hatására jelenik meg a magyar református teológiában és kegyességben. A kegyesség gyakorlása, a praxis pietatis, a hívő egyén középpontba kerülése egyfajta reakció a racionalista és liberális teológiával szemben, kizárólagossá tétele azonban szükségszerűen beszűküléshez vezet, ami szem elől téveszti a keresztyén üzenet univerzális igényét, Isten országának a világban megjelenő valóságát.

A XIX. században a magyar református teológiában is bekövetkezett az ún. „antropocentrikus fordulat”, azaz a teológiai gondolkodás középpontjába a vallásos ember, a vallásos tapasztalat elemzése került. E felfogás szerint az istentisztelet

nem olyan cselekmény, amelyben Isten Igéje és Szentlelke által hat az egyénre és a közösségre, hanem az istentisztelet kiábrázolja a vallásos ember és közösség hit-tapasztalatát. Az igehirdetés vallási tárgyú beszéd, amelyik jó esetben esztétikai élményt nyújt, de elvész az a reformátori meggyőződés, hogy Isten Igéjének hirdetése Isten beszéde.

A XX. század kezdetének fontos kérdése, hogyan élhető meg a kálvini örökség a megváltozott, modernizálódott körülmények között. A különböző irányzatok nem különülnek el élesen egymástól, nem fejlődnek ki olyan teológiai iskolák, amelyek végletes álláspontot képviselnének. Megjelenik ugyan az ún. tudományos és a hívő teológia kategóriája, ez azonban egyetlen esetben sem vezetett egyházszakadáshoz. A történelmi és az egyházas kálvinizmus vitája igazából arra a kérdésre szorítkozott, hogy alkalmasak-e a fennálló egyházi keretek a megújulásra, vagy a megújulásnak új keretekre van szüksége. Az egyesületi keretben folyó missziói és diakóniai tevékenység intézményesülése körül folyt mindig a vita, s folyik részben ma is. Az egyház tartja fenn az intézményeit (iskola, szociális intézmény), vagy az intézményei tartják fenn az egyházat? Ez a mai kérdésfeltevés.

Vitán felül áll, hogy a XX. században Karl Barth teológiája hatott legnagyobb mértékben a magyar református gondolkodásra.² Ez részben annak köszönhető, hogy a rendszeres teológia művelői szinte kivétel nélkül mind Barth tanítványai voltak, részben annak, hogy a kommunista diktatúra idején az egyházvezetés túlélési stratégiájának jól jött egy olyan nagy tekintélyű nyugati teológus, mint Barth, aki nem volt antikommunista. Ezzel már érintjük is azt a problémát, hogy a XX. század második felében a Magyarországi Református Egyházban az egyházvezetés instrumentalizálta, azaz egyházpolitikai célok szolgálatába állította a teológiát, amely a szolgáló egyház teológiája néven azt volt hivatva bizonyítani, hogy az egyház létének egyetlen alapja, hogy kritika és fenntartások nélkül igent mondjon az új, szocialista társadalmi rendre. A teológia egyházi funkciójának hangsúlyozása leggyakrabban azt jelentette, hogy a teológia művelése az egyházi funkcionáriusok privilégiuma. A teológia önállóságának kérdése újra meg újra felvetődött az elmúlt fél évszázadban. A teológia csak az egyházvezetés kontrollja alatt, az egyházvezetés instrukciói szerint folytathatja munkáját, csak így van létjogosultsága. Ez a *cantus firmus* sokféleképpen visszatér a különböző megnyilatkozásokban. A központosság itt is érvényesül. Központi témák, központi előadókkal a lelkésztovábbképző tanfolyamokon, a hozzászólások gondosan koreografált és gondosan ellenőrzött sora nagyon sokakban egyfajta passzív rezisztenciát váltott ki, amelyik ma is érezhető. A belső azonosulás megtagadása valószínűleg annyi energiát emésztett fel, hogy a lelképászorokban nem maradt igény akkor sem, amikor lehetőség nyílt a változtatásra. A mai egyházkormányzat sem mentes a teológia féltésének attitűdjétől. A teológiai gondolkodás önállóságának szolid és szelíd megszólaltatásával szemben általában az egyháziatlan, a gyülekezetek valóságától elszakadt, dekadens nyugati luxusteológiák rémképével való riogatás áll. A mögöttünk levő évtizedek református teológiai munkásságának kritikai feldolgozása a mai nemzedék számára elvégzendő feladat. Ahhoz, hogy ez ne a „bűnbakkeresés” mechanizmusa legyen, hanem katarzist adó szolgálat, valóban teológiai munkát kell végezni. Teológiát csak teológiai kritériumokkal lehet mérni. Fontos teológiai aspektusra mutat

rá Török István Barth nyomán,³ amikor egyfajta krisztológiai herezist lát megjelenni az ősi hitvallást – Jézus Krisztus Úr – kiegészítéssel ellátó teológiai vonalvezetésben. Ez a kiegészítés, amely egyre nagyobb helyet követelt magának, míg végül mindent meghatározó tényező lett, így hangzott: „...ezért igent mondunk a szocializmusra”.

A bibliai alapon történt reális helyzetfelmérésből a háború után legitim módon – azaz Isten Igéje szerint – nem következhetett más, mint bűnvallás és bűnbánattartás. A Zsinati Tanács 1946. évi bűnvalló nyilatkozata máig csorbítatlan aktualitással tesz bizonyosságot arról, hogy az egyház „prófétai tisztét hűségesen nem teljesítette”. Nem vigyázott eléggé az igehirdetés tisztaságára; az egyházi elöljárók között nem tartott kellő fegyelmet; a szeretetben meglustult; a hatalmasokkal megaludott s világi rendelkezéseknek helyet adott az egyházban.” Az egyéni felelősség hangja sem hiányzik ebből a bűnvallásból: „...minden gyülekezeti tag nevében megvalljuk, hogy nem voltunk az Igének sem figyelmes hallgatói, sem hűséges megtartói. [...] Világosságunk nem fénylett, sónk megízetlenült s életünk nem adott dicsőséget a mennyei Atyának.”⁴ A bűnbánat motívuma a továbbiakban is megmarad, tartalma azonban beszűkül. Egyfelől, a pietista teológiai hagyományokat követve, a bűnbánat értelme az egyéni életben az erkölcsi integritás hiányára történő koncentráció, ami a történelem dimenziójának és a strukturális gonoszság tényének jelenbeli ignorálásához vezet. Csak abban az értelemben szólal meg, ha az elmúlt korszak társadalmi bűneinek ostromozásáról, illetve az egyháznak a szociális kérdésben való csődöt mondásáról van szó. Másfelől a bűnbánat alkalmas jelzővé válik mindenkor, amikor az egyház csak a legenyhébb formában is kritikát kívánna gyakorolni a társadalom, a politikai élet torz, Isten- és emberellenes cselekedetei miatt. A bűnbánat említése ekkor arra jó, hogy arra emlékeztesse az egyházat, hogy elveszítette a beleszólás és a kritika jogát, mert a múltban profétai tisztét nem gyakorolta következetesen. Ezt a bűnbánatot már nem követheti az Isten irgalmába és az Úr Jézus Krisztus közbenjárásába vetett bizalom, s az a reménység, hogy megújulás és élet támad az igaz bűnbánat nyomán. A bűnbánat következménye a fentebbi értelmezés alapján nem lehetett más, mint a kritika elnémulása, a lojalitás legfőbb erényévé tétele s az új társadalmi rendnek a jóval, már-már a legfőbb jóval való azonosítása, kötelességszerűen megújítandó hűségnyilatkozatok s alkalmazkodáskényszerből fogant önkéntes visszavonulások az élet és a társadalom nyilvánossága előtt a templom falai közé, ahonnan kilépni csak hívásra szabad és lehet. A beszűkített és instrumentalizált bűnbánat-fogalom így vált az egyházkép torzulásának egyik fontos okozójává.

Az önkritika – a bűnbánat formájában – a nagy történelmi fordulópontok alkalmával jelenik meg látványosan, majd ezek után teljes mértékben eltűnik. A bűnbánat mindig a már lezárt útra vonatkozik, s a jelenre nézve nincs létjogosultsága. Egy jó út van, amelyen járunk. Ez pedig nem más, mint a relativum abszolutizálása. Aki ez ellen emel szót, az felforgató.

A „relacionalitás” kritériumának elhanyagolását jelzi az a tény, ahogyan az egy mástól eltérő teológiai-kegyességi irányzatok uniformizálása bekövetkezik. Az egyházkép alakulásának fontos eleme volt az ébredési hullám hatása a református egyházon belül. Az egyházi élet megjelenési formái közül az egyesületek feloszlásával és beolvasztásával eltűnt a kis közösségek iránti igényt szolgáló forma, il-

letve hivatalosan nemkívánatosnak nyilvánított. Ennek az elemnek az egyházba való integrálása helyett annak elfojtása következett be, egészségtelenné és csonkává téve mindkét részt az egyházon belül. A háttérbe és illegalitásba szorított ébredési mozgalom és a hivatalos egyház között nem alakult ki egészséges párbeszéd. Ez egyébként általánosságban is eluralkodott az egyházkormányzati stílusban. Az „utasítás–jelentés–ellenőrzés” mechanizmusa fokozatosan lehetetlenné tette a bizalom légkörét, s azt bizalmi emberekkel helyettesítette. Ennek az állapotnak logikus következménye volt a társadalmi krízishelyzetekben elemi erővel megnyilvánuló bizalmi válság (1956, 1989). Miután hiányzott az eltérő vélemények, eltérő kegyességi típusok egymással való egyenrangú kapcsolattartása, a vélemények megcsontosodtak, végletessé váltak, s mint ilyenek törtek felszínre, s öltöttek alakot abban a pillanatban, amint a kegyúri jogokat gyakorló állami apparátus megszűnt a belső egyházi status quo biztosítója lenni.

Az egyházkép változásában természetesen nagyon nagy szerepet játszott az a társadalmi változás, amelynek következtében a református egyház társadalmi bázisának számító paraszti életforma szétzúzatott. A valóságérzék nagyfokú hiányára és teológiai reflektálatlanságra utalnak azok a megnyilatkozások, amelyek olyan egyértelmű vívmánynak állítják be a mezőgazdaság szocialista átszervezését, nem törődve azzal, hogy a gazdaság működésének elemi szabályait figyelmen kívül hagyó új gazdasági forma sem rentábilis nem lehet, sem nem felel meg az emberléptékűség kritériumának. A városiasodás ellentmondásos folyamata egykor önálló gyülekezeteket tett életképtelenné, a szekularizált környezet kihívásaira az egyház nem tudott megfelelően reagálni. A társadalmi bázis elvesztésének véstérhes következménye a laikus elem egyházi marginalizálódása, majd az újabban jelentkező „klerikus-ellenesség”. A kritikus laikus elem eltűnése az egyházból nagymértékben járult hozzá az egyházi élet területén sok helyen jelentkező pongyolaságok, lazaságok s a kontraszelekció következményeinek néma eltűréséhez.

Mai helyzetünket furcsa ellentmondásosság jellemzi. Egyfelől a társadalom az 1989-ben bekövetkezett változások után szinte messianisztikus reménységgel tekintett az egyházra, s várt tőle egyedül üdvözítő megoldásokat. Egyértelműen megnőtt az egyház nyilvánosság-karaktere. A felkínált feladatokat az egyház csak népegyházi keretben tudja elvégezni. Ez olyan visszatérés lenne, amely nem számol a teljes mai és holnapi realitással. Igaz, hogy az egyház nem e földi realitásból él, de még kevésbé élhet a múlt intézményrendszerének felélesztéséből. Belső tisztázódás nélkül nem lehet hitelesen hozzákezdeni az új vagy újra felkínált feladatok végzéséhez.

A belső tisztázódás igénye számunkra azt jelenti, hogy megfogalmazzuk azokat az alapvető kérdéseket, s megkíséreljük az azokra való válaszadást is, amelyek a teológia és az egyház kapcsolatára, a teológia legitim művelésére, a sajátos magyar református teológiai profil megtalálására vonatkoznak. Ezek között az első annak újrafelfedezése és a gyakorlatba való átültetése, hogy a teológiának az egyházban elfoglalt helyzetét mindig az a dialektikus feszültség határozza meg, amely a hit kritikai reflexiója, a hit megélésének kegyességi formái és az egyház élettevékenységeinek zavartalan funkcionálását segítő egyházkormányzat között fennáll. Ahol ez a feszültség feloldódik, az élő organizmus egysége helyett az „egyhangúság” válik

a legfőbb és követendő erénnyé. Akár az egyházkormányzat, akár valamilyen kegyességi irányzat részéről következik is be a teológia „instrumentalizálása”, az egyház egésze sínyli meg. Az egyházkép torzulása és a teológia torzulása szükségszerűen együtt járó, lényegükönél fogva összetartozó valóságok.

Újra meg újra találkozunk azzal a fordulattal (mind a hivatalos egyházi, mind a szolgálat teológiáját értékelő hivatalos marxista állásfoglalásokban), hogy a magyar református teológia szociáletikai felismerései nem teoretikus megfontolásokból, hanem „egyszerű engedelmségből” születtek. Ez a mondat azonban a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szociáletikai lépésekhez szükséges teológiai-elméleti munka, a valóságlátás, a gyakorlattal való konfrontálódás szinte teljes mértékben elmaradt. Deklaratív módon szólalnak meg azok a bizonygatások, hogy a gyakorlati döntések mögött bibliai felismerések s magyar református teológiai hagyományok vannak, ezek azonban nem meggyőzőek. Túlzottan leegyszerűsödik és lerövidül az út a bibliai felismerés és a gyakorlati következmény között, az „argumentum” pedig mégiscsak annak hangoztatása, hogy „az idő, a történelem bennünket igazolt”. Az következett be, amit Arthur Rich a tényleges- és áladottságok közti különbségtétel kapcsán ír.⁵ Azokat a struktúrákat nevezi áladottságoknak, amely mögött a kritikai vizsgálódás ki tudja mutatni, hogy egyéni vagy csoportérdekek érvényesítése következtében alakultak ki, s megváltoztathatatlanságuk hangsúlyozása csak ezeknek az állapotoknak a szentesítésére, igazolására szolgál. Az „egyszerű engedelmség” így olyan dolgokba való beletörődést is okozott, amelyek sem a „tárgyszerűség”, sem az „emberléptékűség” kritériumának nem feleltek meg. Így ez a mondat a teológiai beszűkülés kifejeződése és indirekt megvallása. Nem a „később születettek kegyelmi ajándékával való könnyelmű visszaélés” íratja ezeket a sorokat, inkább az a figyelmeztetés, ami a mának is szól. A politika, a gazdasági struktúrák képviselői ma is hajlanak arra, hogy „áladottságokra” hivatkozzanak. Áladottságra való hivatkozás például, hogy egy céget, amelyik a legkülönbözőbb politikai árnyalatú lapokat vásárolja fel, egyetlen szempont vezérel: a nyereség. Mert ennek – az önmagában jogos – szempontnak az abszolútizálása lehetetlenné teszi más szempontok érvényesülését. Arra hivatkozni, hogy „mi is tudtuk, hogy mit kellett volna, s tettük, amit lehetett” nem elég meggyőző, mert a késői olvasónak az az érzése, hogy ez volt a létező világok legjobbika. Ennek teológiai igazolása nem volt szükségszerű.

A teológiai munka lényegében alárendelődött a „túlélési stratégiára” berendezkedő egyházkormányzásnak. Ez pedig a teológia számára fatális következményekkel járó dolog, mert „egy tisztességes teológiát éppen az különböztet meg az egyházkormányzattól, hogy nem hajlandó kompromisszumokra.”⁶ A „túlélési stratégia” nem alkalmas arra, hogy a valóságnak megfelelő útmutatást tudjon adni. A „túlélés” ugyanis jellegzetesen apokaliptikus fogalom, amelyik csak arra tekint, hogy átsegítse az egyént vagy a közösséget a küszöbön álló nagy katasztrófán.

Jellegzetes megfogalmazása annak a cinizmusnak és nemtörődömségnek, amellyel a tényleges teológiai munka értékét mérte az elmúlt korszak, az egyik egyházi funkcionáriusnak – természetesen nem írásban rögzített – szállóigévé vált megfogalmazása a teológiai tanulmányi munka szempontjairól: „Két dologra kell ügyelni: 1. Ne legyen benne, hogy nincs Isten. 2. Ne legyen benne, hogy »éljen

Horthy Miklós”. Ez magyarul azt jelenti, hogy adjunk a látszatra, ne keltsünk feltűnést, ne botránkoztassuk meg „református népünket”, másfelől: a rendszer szent és sérthetetlen, azt érinteni kritikusan nem lehet (változtathatatlan, azaz abszolút jelleget ölt), legfeljebb legitimizálni lehet és kell. „Csőlátásossá” válik a teológia, ha erről elfeledkeznek. Lehet, hogy van, amikor puszkacsó mered rá, de egy idő után már akkor is látja, ha a puszkacsó rég eltűnt.

Az instrumentalizált teológia mindig szelektív teológia. Az egyházkormányzat által instrumentalizált teológia analízisre váró jelensége a szelektív Barth-interpretáció, s annak hatása, el egészen egyfajta doketista kijelentés- és igehirdetés-felfogásig, amely egyrészt lehetővé tette, hogy teológiai alapon ne foglalkozzunk az emberi élet, kultúra, tudomány számos új jelenségével (mivel ez az ideológia részéről tiltott zónává vált az egyház számára), másrészt véleményem szerint hozzájárult az igehirdetés felületessé és színvonaltalanná válásához. A szelektív exegézisre, a hangsúlyeltolódásokkal aktualizált bibliamagyarázatokra bőven lehet sorolni a példákat.

Az instrumentalizált és szelektív teológia mindig beszűkülő és beszűkítő teológia. Lehetséges, hogy néhány teológiai divathóborttól megmenekültünk az elmúlt ötven esztendő során, de gondoljuk csak meg, nem az lett-e ennek a védettségnak az ára, hogy nem is szembesültünk a valóban fontos nagy kérdésekkel és teológiai problémákkal. Ha csupán címszavakban végigtekintjük az elmúlt fél évszázad európai teológiatörténetét, látjuk, hogy ki nem kerülhető kérdésekre maradtunk részben vagy egészen adósok a válasszal: mitológiátlanítás – 40-es évek, valláskritika – 50-es évek, szekularizáció – 60-as évek, az ún. „posztkrisztiánus” korszak – 70-es évek, az új vallásosság – 80-as évek.

A beszűkülés érvényesült a teológusképzés struktúrájában is. Nem kétlem, hogy lehetett ebben jó adag „túlélési stratégia” is, változatlanul fenntartani azonban végzetes félreértés lenne. A beszűkülés további formája a többi tudománnyal való kapcsolat elvesztése. A jelenleg tartó, a teológiát-teológust kuriózumnak tekintő konjunktúra-korszak elmúlásával derül majd ki, hogyan alakulhat ki az integráló-interdiszciplináris új paradigma ezen a téren.

A beszűkülésnek vannak személyi vonatkozásai is. A többi felekezethez hasonlóan nálunk is jószerével felmorzsolódott egy „nagy” teológus generáció, egyházpolitikai érdekek áldozataivá váltak közülük többen, katedrától és publikációs lehetőségétől fosztattak meg. Az utánpótlás kérdése sürgető, nagy erőfeszítést igénylő feladat.

Összességében azt gondolom, hogy a mai magyar református teológia alapvetően inkább konzervatív, mentes az extravagáns szélsőséges teológiai irányzatoktól. Feladata, hogy a személyes hitvalláson alapuló egyháztagságot abban segítse, hogy Krisztusba vetett hitét a legszemélyesebb közügynek tekintse, Isten országa evangéliumát úgy hirdelve, hogy annak teljessége megjelenjen a személyes hit megvallásától, a gyülekezet, az egyház közösségében való hitvalláson át a békeség, az igazságosság munkálásán át a teremtett világért hordozott felelősséggig.

JEGYZETEK

1. Johannes Cocceius (1603–1669): holland teológus, szövetségi teológiáját a *Summa Doctrinae de Foedere et Testamento Dei* című munkájában fejtette ki.
2. Karl Barth (1886–1968): svájci teológus, a dialektikus teológia képviselője. Nagyszabású életműve egy részét a DRHE Karl Barth Kutatóintézete publikálta magyarul.
3. Török István, *Határkérdések szolgálatunkban 1972–1989*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 173.
4. *A Magyar Református Egyház 1939. március elsején megnyílt zsinatának irományai*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1939, 47.
5. Arthur Rich (1910–1992): 20. századi református szociáletikus, a protestáns gazdaságetika meghatározó alakja.
6. Eberhard Jüngel, *Der königliche Mensch = Barth-Studien*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1982, 253.

